

Hukommelsesanalyse - en alternativ kvalitativ metode

»Die two months ago, and not forgotten
yet? Then there's hope a great man's
memory may outlive his life half a year;
but, by'r lady, he must bulld churches
then«

Shakespeare, Hamlet, III.II.140

Af Torben Hansen

Resumé

I artiklen præsenteres en alternativ form for kvalitativ metode: »Hukommelsesanalyse« (memory-work). Metoden, hvis teoretiske udgangspunkt kan genfindes i forbrugeradfærdsteorien, blev i den nærværende form introduceret af Haug (1987), som anvendte metoden til at studere den kvindelige seksualiseringsproces. Metoden er siden blevet anvendt af andre forfattere, bl.a. Crawford et al. (1992), som har udnyttet metoden til at studere »følelser og køn« og Lupton (1994), som har anvendt metoden til at studere symbolske betydninger i tilknytning til fødevarer. I artiklen beskrives og diskuteres metodens teoretiske baggrund, dens anvendelsesmuligheder og der gives forslag til procedure for metodens anvendelse.

Hukommelsesanalyse - en alternativ kvalitativ metode

»Die two months ago, and not forgotten
yet? Then there's hope a great man's
memory may outlive his life half a year;
but, by'r lady, he must bulld churches
then«

Shakespeare, Hamlet, III.II.140

Af Torben Hansen

Resumé

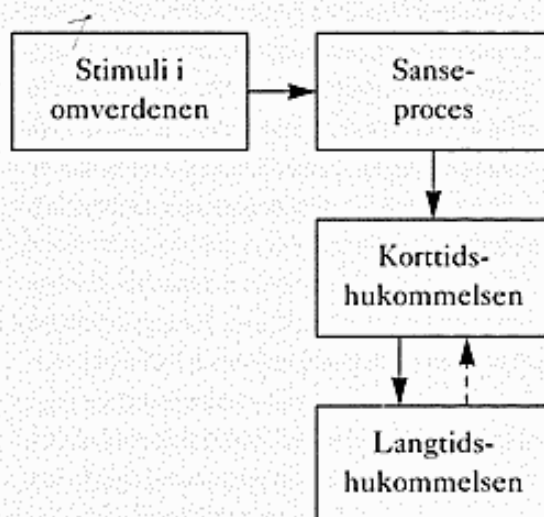
I artiklen præsenteres en alternativ form for kvalitativ metode: »Hukommelsesanalyse« (memory-work). Metoden, hvis teoretiske udgangspunkt kan genfindes i forbrugeradfærdsteorien, blev i den nærværende form introduceret af Haug (1987), som anvendte metoden til at studere den kvindelige seksualiseringsproces. Metoden er siden blevet anvendt af andre forfattere, bl.a. Crawford et al. (1992), som har udnyttet metoden til at studere »følelser og køn« og Lupton (1994), som har anvendt metoden til at studere symbolske betydninger i tilknytning til fødevarer. I artiklen beskrives og diskuteres metodens teoretiske baggrund, dens anvendelsesmuligheder og der gives forslag til procedure for metodens anvendelse.

Hukommelsesanalyse ligger som metode tæt op ad gængse kvalitative teknikker såsom dybdeinterview og fokusgruppeinterview. Hukommelsesanalyse adskiller sig imidlertid også på afgørende punkter fra andre kvalitative teknikker. Det »materiale«, der fremkommer som et resultat af hukommelsesanalysen, indeholder ideelt set ingen fortolkninger eller undskyldninger for en konkret adfærd. Materialet angiver ideelt set ingen årsager til adfærd, men indeholder udelukkende beskrivelser heraf. Desuden vil materialet sandsynligvis kun i mindre grad indeholde »selv-bedrag« eller »selv-forherligelse« (Kippax, 1991).

Hukommelsen anses i forbrugeradfærdsteorien at spille en væsentlig rolle for forbrugerens adfærd, f.eks. anfører Bettman (1979a, s. 37), at »the specific inferences drawn by consumers from product stimuli, advertising, worth of mouth, and other sources of product-related information are heavily dependent upon what data are in memory and how they are organized«. Den øjeblikkelige organisering og fortolkning af stimuli i omverdenen antages normalt at ske ved, at forbrugeren i *korttidshukommelsen* sammenligner sansede stimuli med den information, som i forvejen måtte være erfaret, og som er lagret i *langtidshukommelsen* (Bettman, 1979b). Dette er normalt en meget kortvarig proces, som har som konsekvens, at forbrugeren enten accepterer, respekterer eller helt forkaster stimuliene. Korttidshukommelsen virker dermed som et nyttigt »filter« for den store mængde af information, som til stadighed eksponeres for forbrugeren. Herved fremstår hukommelsesprocessen i høj grad som en *selektiv proces*, idet kun de mest

vigtige og relevante stimuli fastholdes, og dermed når langtidshukommelsen, hvorfra de dog over tid kan blive »glemt« (se f.eks. Hansen, 1987) (figur 1).

Figur 1: Hukommelsesprocessen

Kilde: Efter Bettman (1979b).

Det teoretiske fundament for hukommelsesanalyse bygger på en opfattelse af, at de erindringer som findes lagret i respondents langtidshukommelse, kan udnyttes som en ressource som basis for teoriudvikling og anden form for forskning. Erindringerne nedfældes af respondenter, ved hjælp af nogle veldefinerede retningslinier, til en »tekst«, som er en redegørelse for en eller flere hændelser, som respondenter har været udsat for. Det er denne tekst, der i sidste ende udgør analysematerialet for det videre studie af det fænomen eller den teori, man måtte ønske at undersøge ved hjælp af metoden. Metoden hviler på en forudsætning om, at de erindringer der huskes af en person, bliver husket fordi de på den ene eller anden måde gjorde et signifikant indtryk på personen, da

hændelsen fandt sted. Og ikke mindst, at indtrykkene stadig opfattes som signifikante af personen, såfremt denne er i stand til at genkalde sig indtrykkene efter at hændelsen har fundet sted. De signifikante indtryk vil ofte være sådanne, som af personen opfattes som »ukendte« eller »upassende« eller som det formuleres af Crawford et al. (1992, s. 38): »Memory-work is based on the assumption that what is remembered is remembered because it is, in some way, problematic or unfamiliar, in need of review«.

Korttidshukommelsen udgør for det enkelte individ det medium, hvori individets adfærd styres og evalueres. Med henblik på at forstå omverdenens fænomener og symbolske betydninger fortolker og organiserer individet sine egne erindringer og reagerer i forhold hertil med henblik på at opnå, at omverdenens fænomener og symbolske betydninger fremtræder tydeligt. »Problematisk« eller »uklare« symbolske betydninger eller fænomener vanskeliggør denne forståelsesproces og vil derfor opnå konsolidering i langtidshukommelsen. Som påpeget af Haug (1987, s. 50) medvirker erindringerne herved til at forme individets identitet: »Our basic premise was that anything and everything remembered constitutes a relevant trace – precisely because it is remembered – for the formation of identity«. Hukommelseanalyse kan således anvendes til udforskning af, hvorledes og i hvilket omfang motiver, beslutninger og adfærd påvirker dannelsen af et menneskes personlighed og meninger (Kippax, 1991). Tilsvarende kan opnås et indblik i, hvorledes en person tilegner sig, fortolker og forstår fænomener i omverdenen (Lupton, 1994).

Da anvendelsen af hukommelsen som analyseredskab bygger på de erfaringer, det enkelte individ har gjort sig i forhold til omverdenen, kan metoden sammenlignes med empirisme (se f.eks. Brandt, 1993; Kulenkampff, 1993). Men hvor empiristerne anser viden for selv-indlysende, er den nærværende metode baseret på, at der sker en subjektiv udvælgelse af den viden, der findes i omgivelserne. Som følge af denne udvælgelse kan der ikke ske en fuldstændig separation imellem objektet (stimuli i omgivelserne) og subjektet (individet). I en sådan subjektivistisk tilgang berøres naturligvis et generaliseringsproblem. Crawford et al. (1992, s. 42), anser imidlertid ikke generaliseringsproblemet for væsentligt: »The range of actions accessible to any given individual is limited by the structures in which the actions occur and by which they are restrained. The range of possible actions can be viewed in research as general possibilities. Thus, each individual mode of appropriation of the social, of engagement with the structures, is potentially generalizable«. Denne udredning forekommer dog som en lidt »nem« måde at håndtere problemet på. De mulige former for »aktioner« er i sagens natur begrænsede, men lige så klart er det, at de i antal alligevel kan være yderst mangfoldige, samt at de situationer hvori de mulige aktioner betragtes, er lige så mangfoldige. Til et givet objekt kan derfor næppe på forhånd fastlægges en udtømmende liste af »mulige antal aktioner«. Indførelse af konteksten, som det rum hvori interaktionen imellem subjektet og objektet finder sted, synes i de fleste tilfælde at medføre, at listen over mulige aktioner nærmer sig uendelig. Dette er

dog en kritik, der som regel kan fremføres ved anvendelsen af kvalitative metoder og altså ikke en kritik, der er specifik for denne analysemetode. Generaliseringsproblemet synes dog at mindskes, såfremt de kvalitative metoder anvendes til eksplorative studier, idet formålet i sådanne studier typisk blot er at opstille hypoteser vedrørende generel adfærd (med henblik på en efterfølgende testning) – ikke at drage konklusioner.

Metodik

Forinden metoden anvendes, skal der udvælges et »nøgleord/nøglefænomen«, som kan henføres til det bestemte emne, man ønsker at studere. Ved et studium af fødevareradfærd kan nøgleordet f.eks. være »kvalitet«. Det er meget vigtigt, at nøgleordet/nøglefænomenet er udvalgt således, at det er repræsentativt for det studerede emne. I modsat fald vil hukommelsesanalysen næppe producere de ønskede resultater. Til eksempel udvalgte Kippax et al. (1988) nøglefænomenet »saying you are sorry« som udgangspunkt for studiet af følelser som »skyld« og »skamfuldhed«. Imidlertid viste det sig, at de personer der deltog i undersøgelsen, ikke udelukkende forbandt »saying you are sorry« med disse to følelsetyper. De følelser, der især blev beskrevet, var i stedet »vrede« og »følelse af uretfærdighed«.

Udgangspunktet for anvendelse af hukommelsesanalyse er en formering af én eller flere arbejdsgrupper, hver indeholdende typisk 4-6 respondenter. Formeringen af arbejdsgrupperne kan foregå på forskellige måder. Der kan være tale om, at der er et antal forskere tilknyttet metoden, hvor hver enkelt forsker deltager aktivt i

en arbejdsgruppe eller alternativt fungerer som »registrator« af arbejdsgruppernes resultater (Kippax, 1991). En anden måde at tilrettelægge metoden på er, at lade en enkelt forsker fungere som registrator for samtlige arbejdsgrupper, som i f.eks. Lupton (1994). Med henblik på at frembringe brugbare resultater kan det være afgørende, at de enkelte arbejdsgrupper ikke er for heterogent sammensat, idet det bør forhindres, at der opstår mistillid imellem medlemmerne af arbejdsgruppen. Dette kan vise sig særligt vigtigt i tilfælde, hvor »følsomme« emner eller fænomener berøres.

De »tekster« der fremkommer som et resultat af metoden, er baserede på et på forhånd fastsat »regelsæt« for, hvorledes de deltagende respondenter i undersøgelsen skal agere. Nedenstående regelsæt anvendes og foreslås af såvel Haug (1987), Crawford et al. (1992) og Lupton (1994), her efter Lupton, s. 670:

- (1) Write a memory
- (2) of a particular episode, action or event
- (3) in third person
- (4) in as much details as possible, including even »inconsequential« or trivial detail (it may be helpful to think of a key image, sound, taste, smell or touch)
- (5) but without importing interpretation, explanation or biography.

De deltagende respondenter skal uafhængigt af hinanden følge ovenstående vejledning, således at der for hver respondent produceres én tekst. Afhængigt af det fænomen det ønskes at studere, kan den tid respondenterne gives til at skrive tek-

sten, variere. Ved meget komplicerede og vanskelige fænomener (f.eks. personlige eller følelsesmæssige forhold) kan respondenterne behøve meget tid, måske helt op til en uge, mens respondenterne ved mindre komplicerede fænomener (typisk fænomener, der er eksterne i forhold til personen selv), vil kunne udforme teksten »på stedet«. Regelsættets udformning er begrundet i flere årsager (Crawford et al., 1992): *For det første* skal de 5 punkter sikre, at respondenterne udfærdiger en beskrivelse om en episode, der faktisk er forekommet, frem for en forklaring eller en beskrivelse af »opfundne« hændelser. At erindringerne skal udformes i 3. person, hjælper *for det andet* respondenterne til at se hændelsen i »fugleperspektiv«. Formålet hermed er, sammen med punkterne 4 og 5, om muligt at undgå, at respondenterne indlader sig på at fortolke hændelsen. Herved forsøges det at undgå, at respondenterne »undskylder«, »forklarer« eller »ændrer« hændelsen, hvorved beskrivelsens rent deskriptive karakter udvandes, hvilket igen kan betyde at vigtige eller interessante detaljer ikke medtages. Respondenterne skal således forsøge at »distancere« sig selv i forhold til sin hukommelse. *For det tredje* betyder den skriftlige fremstilling, at forskerens eller analytikerens indflydelse på respondenterne mindskes. Respondenterne vil herved antageligt være mindre »farvet« af omstændighederne sammenlignet med f.eks. et »dybdeinterview«. Desuden vil personer ved tale generelt være mere tilbøjelige til at fortolke sig selv og sine omgivelser end tilfældet er, når den skrevne fremstilling benyttes (Crawford et al., 1992).

Når teksterne er færdige, analyseres disse af den/de forsker(e), der er tilknyttet undersøgelsen i samarbejde med de nedsatte arbejdsgrupper. Hver enkelt af respondenterne i de nedsatte arbejdsgrupper udtrykker sin mening og fortolkning i forhold til de tekster, arbejdsgruppen har produceret. Respondenterne skal i denne fase dels søge at afdække ligheder og forskelle imellem de enkelte tekster samt herunder lede efter eventuelle aspekter, der går igen på tværs af teksterne, dels skal respondenterne prøve at forholde sig til og forklare aspekter, som ikke uden videre lader sig sammenligne på tværs af teksterne. Hvad er årsagerne til, at et konkret aspekt findes i én tekst men ikke i en anden? Det er i denne sammenhæng vigtigt, at biografiske oplysninger, som knytter erindringerne til et enkelt individ, undgås. »What is of interest is not why person A's father did such and such, but why fathers do such things« (Kippax, 1991, s. 96).

Praktisk anvendelse

Til illustration af metodikken refereres i det følgende til en undersøgelse foretaget af nærværende forfatter (Hansen, 1996) vedrørende identificering af mulige determinanter for fødevarers kvalitet. Indsamlingen af data til undersøgelsen fandt sted i efteråret 1995 i forbindelse med undervisningen i forbrugeradfærdsteori på HD. 2. dels studiet i afsætningsøkonomi ved Handelshøjskolen i København. Respondenterne udgjorde i alt 20 studerende, som alle på forhånd havde indvilget i at deltage i undersøgelsen. De studerende havde således haft mulighed for at tænke over en hændelse, som de ville beskrive. Hukommelsesanalysen blev i undersøgelsen

sen anvendt som et *eksplorativt* redskab. Af samme årsag blev der ikke lagt vægt på, at opnå koncensus imellem respondenternes kvalitetsopfattelse. Dette betød samtidig, at det ikke blev fundet nødvendigt at opdele respondenterne i mindre arbejdsgrupper. I stedet blev samtlige respondenter betragtet som én gruppe. De deltagende studerende fik alle udleveret følgende skema (figur 2):

De studerende fik i princippet ubegrænset tid til rådighed til besvarelsen, men efter ca. 20 minutter var de fleste færdige, og efter ca. 1/2 time var alle færdige. Beretningernes længde var i gennemsnit på lidt over én håndskrevet A-4 side med en halv side som den korteste beretning og 3 sider som den længste beretning. De studerende blev fortalt, at de som et alternativ til at anvende eget fornavn, kunne

Figur 2: Eksempel på vejledning til brug ved hukommelsesanalyse

FØDEVARERS KVALITET

Vejledning!

- (1) skriv ud fra hukommelsen en A-4 side (gerne mere)
- (2) om en eller flere episoder, handlinger eller hændelser
- (3) så detaljeret som muligt, inklusive »inkonsekvente« eller »trivielle« detaljer, hvor
- (4) du omtaler dig selv i 3. person og hvor
- (5) nøglebegrebet er »kvalitet«,
- (6) men uden at fortolke eller forklare episoden, handlingen eller hændelsen.

Et eksempel (skrevet af »Peter«): Peter var på besøg hos en kammerat, hvor han skulle spise middag. Middagen bestod af pasta med flødesovs samt flûte. Normalt kunne Peter godt lide pasta med flødesovs, men denne gang smagte det ikke rigtigt, som han mente det burde. Faktisk syntes han ikke kvaliteten af middagen var særlig god. Han kan huske, at kammeraten, udover Peter, desuden havde inviteret to andre personer, som Peter aldrig før havde set....

Bemærk: Eksemplet er kun et brudstykke af en tænkt beretning. Det er naturligvis valgfrit efter hvilken underliggende struktur beretningen opbygges, blot ovennævnte 6 punkter overholdes.

Husk at angive fornavn, alder samt hvornår episoden, handlingen eller hændelsen fandt sted.

svare under pseudonym. Pseudonymet skulle dog svare til den studerendes eget køn. Enkelte studerende benyttede sig af denne mulighed. Den efterfølgende undervisningsaften (og efter at undertegnede havde haft mulighed for at studere besvarelsene) fik de studerende lejlighed til mundtligt at underbygge, ændre og/eller redegøre for deres beretninger. Det blev valgt at udforme diskussionen som en samlet diskussion med deltagelse af samtlige respondenter på én gang, dvs. som en slags »fokusgruppe-interview«. Der udspandt sig i denne sammenhæng en diskussion om, hvad der egentlig skal forstås ved fødevarers kvalitet. Det må dog samtidig erkendes, at denne diskussion – så vidt det kan skønnes – ikke tilføjede væsentlig nye områder eller opfattelser, i forhold til hvad der kunne uddrages af de ordinære, skriftlige besvarelser. Netop dette forhold synes imidlertid at underbygge undersøgelsesmetodens *reliabilitet* for så vidt angår pålideligheden af de skrevne beretninger.

Det bør i forbindelse med undersøgelsen ikke overses, at fødevarer og kvalitet for nogle respondenter kan tænkes at være et »følsomt begreb«, som de kun nødtøns ønsker at ytre sig om. Man må således formode, at respondenter som af forskellige årsager (vægtproblemer, allergi mv.) måtte have et særligt anstrengt eller negativt forhold til visse fødevarer, vil kunne være tilbøjelige til at fordreje eller helt undlade at beskrive situationer, der kan associeres eller relateres til sådanne problemer. Her ved risikeres det, at de producerede beretninger i sådanne tilfælde vil kunne lide af en systematisk mangelfuldhed, som vil være uheldig for undersøgelsens *validitet*

og dermed for den senere tolkning. Overordnet vurderes dog, at sådanne forhold ikke i betydende grad har været fremtrædende i den nærværende undersøgelse. Vurderingen baseres for det første på mit eget forhåndskendskab til respondenterne. For det andet baseres vurderingen på, at samtlige respondenter deltog frivilligt og uden forbehold i undersøgelsen. For det tredje syntes ingen af de nævnte problemer at kunne identificeres under den efterfølgende diskussion.

Den senere bearbejdning af hukommelsesanalysens resultater viste, at metoden i vidt omfang havde været i stand til at generere brugbare resultater. Kort beskrevet var udgangspunktet for den skitserede undersøgelse at afdække mulige materielle og immaterielle determinanter for fødevareradfærd og kvalitetsopfattelse. I undersøgelsens teoretiske referenceramme anvendtes »strukturalisme« (Lévi-Strauss, 1966, 1978; Murcott, 1988; Mennel et al., 1992) som indfaldsvinkel til undersøgelsen af fødevarers immaterielle indhold (primært de symbolske betydninger som i forskellige sammenhænge vil kunne tillægges fødevarer), mens »materialisme« (Mintz, 1985; Harris, 1986) omvendt anvendtes som indfaldsvinkel til undersøgelsen af fødevarers materielle indhold (f.eks. omkostninger ved anskaffelse af fødevarer, ernæringsindhold, fedtindhold mv.). Konkret viste undersøgelsens resultater temmelig klart, at forskning i fødevarers kvalitet ikke alene bør basere sig på sammensætningen af de handlingsparametre (grund- og kontaktparametre), som normalt anses for at være til rådighed for virksomhederne. De symbolske betydninger (»fornyelse«, »eksklusivitet«, »naturlig-

hed« mv.) som i en given kultur vil kunne blive tillagt fødevarerne, og som er uden for virksomhedernes direkte kontrol, fandtes i undersøgelsen ligeledes at have stor betydning for respondenternes oplevelse af fødevarers kvalitet. Desuden pegede resultaterne på, at kvalitet ikke alene bør vurderes i forhold til den konkrete fødevarer, men at vurderingen af kvalitet tillige bør ske under inddragelse af den kontekst, hvori fødevareren købes og anvendes. F.eks. antydede resultaterne, at flotte og indbydende fysiske rammer tilsyneladende har en positiv effekt på oplevelsen af kvalitet.

Også hos Lupton (1994) blev der gjort positive erfaringer med metodens anvendelse. Således konkluderer Lupton om metodens generelle anvendelighed: »Unlike other qualitative methods of eliciting memories such as case-studies, focus group discussions and depth-interviewing, memory-work allows people to evoke experiences and feelings without being specifically directed by an interviewer. The effect of some experiences may be at the level of the sub-conscious so that individuals would find it difficult to articulate them in a direct interviewing situation« (s. 682). Lupton konkluderer videre vedrørende de konkrete resultater af at anvende

metoden: »The findings have demonstrated that this method offers potential in eliciting some latent and unelicited beliefs, attitudes and feelings about food which may not emerge using alternative methods of research« (s. 683).

Konklusion

Til trods for de endnu temmeligt begrænsede erfaringer med anvendelse af hukommelsesanalyse, synes det klart, at metoden samlet set udgør et interessant alternativ til de gængse kvalitative forskningsmetoder. Grundlaget for en endelig vurdering af metoden er dog endnu for spinkelt. Hvis metoden skal kunne finde bredere anvendelse inden for samfundsvidenskaberne, er der derfor et stort behov for, at såvel forskere som praktikere gøres opmærksom på metoden. Dette vil forhåbentlig bevirke, at metoden løbende kan videreudvikles og revurderes og måske endda yderligere forbedres.

Forfatteren vil hermed gerne takke Hans Engstrøm, Hans Stubbe Solgaard, Leif Kristensen, Flemming Hansen, Suzanne Beckmann, Anita Drejer og Ulla Planck for kommentarer på en tidligere version af artiklen, uden at de derved skal gøres ansvarlige for dens indhold.

Summary

The article presents an alternative form of qualitative method: 'memory-work'. The method, whose theoretical basis can be found in the theory on consumer behaviour, was in its present form introduced by Haug (1987), who used it to study the female sexualisation process. The meth-

od has since been used by other writers including Crawford et al (1992), to study 'emotion and gender', and Lupton (1994), to study symbolic meanings in relation to food events. The article describes and discusses the theoretical background of the method, its applications, and suggestions for the procedure of application.

Litteratur

- Bettman, James R.: Memory Factors in Consumer Choice: A Review, *Journal of Marketing*, Vol. 43, s. 37-53, 1979a.
- Bettman, James R.: *Information processing theory of consumer choice*, Reading, Mass.: Addison-Wesley, 1979b.
- Brandt, Reinhard, John Locke (1632-1704): *Filosofi, Politikens Forlag*, s. 101-118, 1993.
- Grawford, June et al.: *Emotion and Gender: Constructing Meaning from Memory*, Sage Publications, 1992.
- Hansen, Flemming: *Forbrugeradfærd og -beslutning*, Nyt Nordisk Forlag Arnold Busck, 1987.
- Hansen, Torben: *Fødevarer og kvalitet: En eksplorativ undersøgelse af mulige determinanter for forbrugernes kvalitetsopfattelse*, Working Paper Maj: 1996; Institut for Af-sætningsøkonomi, Handelshøjskolen i København, 1996.
- Harris, Marvin, *Good to eat: Riddles of food and culture*, Somon and Schuster, New York, 1986.
- Haug, Frigga et al.: *Female Sexualisation: A Collective Work of Memory*, London: Verso, 1987.
- Kippax, S., J. Crawford, P. Benton, U. Gault & J. Noesjirwan: Constructing emotions: weaving meaning from memories, *British Journal of Social Psychology*, 27, s. 19-33, 1988.
- Kippax, Susan: Memory Work: a Method, *The Social Sciences and Health Research*, eds. Daly, J. and Willis, E., Canberra: Public Health Association of Australia, 1991.
- Kulenkampff, Jens , David, Hume (1711-1776): *Filosofi*, Politikens Forlag, s. 173-195, 1993.
- Lévi-Strauss C.: The Culinary Triangle. *New Society*; 22, Dec., s. 937-940, 1966.
- Lévi-Strauss C.: *The Origins of Table Manners, Introduction to a Science of Mythology*, 3. udgave, New York: Harper and Row, 1978.
- Lupton, Deborah: Food, memory and meaning: the symbolic and social nature of food events, *The Editorial Board of The Sociological Review*, s. 664-685, 1994.
- Mennel, Stephen; Anne Murcott & Anneke H. van Otterloo: *The sociology of food*, Sage Publications, 1992.
- Mintz, Sidney: *Sweetness and power. The place of sugar in modern history*, New York: Viking, 1985.
- Murcott A.: Sociological and social anthropological approaches to food and eating, *Wild Rev Nutr Diet*, 55, s. 1-40, 1988.

